Omkarasya Darshanikam Svarupam

ఓంకారస్య దార్శనికం స్వరూపమ్

Document Information

Text title : Onkarasya Darshanikam Svarupam

File name : OMkArasyadArshanikaMsvarUpam.itx

Category : misc, article

Location : doc_z_misc_general

Author : mahAprabhulAla gosvAmI

Proofread by : Meera Iyer

Description/comments : from Sarasvati Sushma 37, Vol. 1-4

Latest update : November 15, 2025

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanskript**.

November 15, 2025

sanskritdocuments.org

ఓంకారస్య దార్శనికం స్వరూపమ్

భారతీయసంస్కృతిః సమన్వయాత్మికేతి దార్శనికసిద్ధాన్తోఽపి తాత్త్వికదృష్ట్యాఽభేదభూమిమేవాశ్ర । గఙ్గాప్రవాహపాత ఇవ విరోధం మధుమిశ్రణమివాత్మసాత్కుర్వన్తీయం సంస్కృతిః అనేకత్వే ఏకత్వరూపేణానుస్యూతాక్షుణ్ణేవావిరుద్ధా విరాజతే ।

నూనం ప్రత్యక్షగోచరమిదం విశాలం బహుధా భిన్నం బాహ్యం తత్త్వం తత్రాత్రత్యాచార్యాణాం నాస్తి ఆక్షేపః, అనేకత్వనిషేధో వా; అపి తు బాహ్యస్తరావలోకేనైవైతేషామన్తః జ్ఞానాన్వేషణ ఏవాతులనీయః ప్రయాసస్తత్రైవ పరితోషః, వస్తుతత్త్వస్వరూపోపలబ్ధిశ్చాన్యథా శుక్తౌ జాతం రజతజ్ఞానమప్యర్థక్రియాకారితాం న జహ్యాత్ । తత్త్వానుసన్ధానతత్పరా ఇమే వస్తుతత్త్వాన్తస్తలే ప్రవేశమవాప్య సుధామాధురీమవగాహ్యాన్యానపి సుధాసాగరే ఉన్మజ్జయన్తి ।

భారతీయసమన్వయవాదో న విరోధభూమిః; అపి తు బ్రైడలేమహోదయావిష్కృతసిద్ధాన్తే "Appearence and Reality" సత్యాభాసయోరిత్యాఖ్యే యథోక్తవన్తః తథైవాత్రాపి పూర్వత ఏవ అవధూతరహస్యతత్త్వం । పరమతత్త్వే, ఆపాతదృష్ట్యా, పరస్పరం విరుద్ధాని తత్త్వాని నిశ్చితైకాత్మతాయాం విశ◌ృఙ్ఖలతాం నాధత్తే; అపి తు సామఞ్జస్యపూర్ణేఽస్మిన్ శరీరే విరోధం విహాయ అఙ్గినోఽక్షుణ్ణతాం విధత్తే । సమన్వయాత్మకత్వమేవ భారతీయదర్శనస్య గతిశీలతాం సమ్పాదయతి, వినా గతిం సమన్వయో న భవితుమర్హతి ।

భారతీయచిన్తనధారాయాం ధర్మమహత్త్వం సమ్ప్రదాయప్రసూతాన్ధవిశ్వాసో నాస్తి । మనోవిజ్ఞానఖనిజోత్పన్నస్తర్కకర్కశవిచారచాతురీనికషపరిపూతో రత్నభూతోఽయం ధర్మః । ధర్మః సమ్పూర్ణస్య విశ్వస్య ప్రతిష్ఠేతి ధర్మ ఏవ సర్వం ప్రతిష్ఠితమ్, అత ఏవ శ్రేష్ఠశ్చ అపౌరుషేయః సనాతన ఉదారశ్చాయం పురుషభ్రమప్రమాదాదికలఙ్కశూన్య ఆచారశిక్షార్థమార్యైరఙ్గీకృతః । అత ఏవ "ఆచారః పరమో ధర్మః" ఇత్యసకృదుద్ఘోషో విద్యతే శాస్త్రేషు । అనాసక్తిభూమావావస్థిత ఏష ధర్మః సకలప్రాణిష్వాత్మదర్శనం విధాయ స్వార్థదృష్ట్యైవ మహాకరుణార్ద్రః సర్వోపకారకరణమేవ స్వార్థం విదధాతి ।

"సర్వభూతస్థమాత్మానం సర్వభూతాని చాత్మని" (శ్రీమద్భగవద్గీతా - ౬.౨౯)

ఇతి గీతోక్తిరత్రైవ సాఫల్యమశ్నుతే । అత్ర పరార్థోఽపి స్వార్థో భవతి, స్వవ్యతిరిక్తస్యైవాభావాత్ । ధర్మోఽయం మానవస్య సామాజికజీవనమున్నతభూమౌ నిధాయాశుభహీనస్వాభావికీం ప్రవృత్తిం దూరీకృత్యోదారోదాత్తవిచారమావిష్కృత్య భారతీయమానవతాం సమ్పాద్యాత్మానుగ్రహాభావేఽపి భూతానుగ్రహార్థం నివృత్తిభూమికాం ప్రవృత్తిం ప్రసూతే । ఆత్మనః ప్రతికూలాని పరేషాం కృతే నాచరణీయానీత్యేవ భారతీయనిధిః ।

ప్రవృత్తినివృత్తిభేదాద్ జ్ఞానవిమలధారా ద్విధా విభక్తేవ ప్రతీయతే; కిన్తు లోకోపకారకరణాయ సదాఽఽర్ద్రచిత్తస్య మనీషిణో నివృత్తిమార్గ ఉదాసీనమార్గో వా నైవ సమ్భావ్యతే, యతో లోకదుఃఖాసహిష్ణుత్వమేవ తపసి ప్రవర్త్తయతి అత్రత్యాన్ సాధకజనాన్ జ్ఞానజ్యోతిఃసమ్పన్నాన్ । కథమసౌ బుద్ధః సన్ లోకోపకారవిరతో భవేత్ ? యతో మూలస్యోపక్రమస్యోపసంహారే ఉచ్ఛేదాత్ । యత ఔదాసీన్యం భజమానాస్తే తపఃప్రవృత్తిం ప్రతి మూలాధారమేవ పరిజహ్యాత్, అతో భారతీయనివృత్తిమార్గ ఉదాసీనమార్గో వా వ్యష్టిహితమవిగణయ్య సమష్టిహితసాధనాయా ఏవోపసంహృతః సమస్తం విశ్వమేకనీడమవలోకయన్తోఽఖణ్డచరాచరం విశ్వం వాసుదేవమాకలయ్య తద్ధితకామనయైవ నివృత్తిమార్గ ఉదాసీనమార్గో వా, అన్యథా నివృత్తిమార్గాచార్యాణాముదాసీనమతప్ర
సర్వథా సిద్ధాన్తసామఞ్జస్యం పరిత్యజేత్ । చరాచరకల్యాణాయ తేషామశేషజీవనయాపనం సర్వథా నివృత్తిమార్గస్య తథార్థత్వాభావే కథం తజ్జీవనం సాఫల్యం భజేత ? విశిష్టభావభూమిమాశ్రిత్య దేశస్య సమాజస్య సమవాయస్య చ హితకామనయా సమష్ట్యభ్యుదయాయైవైతేషాం బాధాశూన్యా జీవనయాత్రా ప్రవహతి । సఞ్చరణస్య శ్రేష్ఠసాధనతా వ్యష్ట్యనాసక్తౌ సన్నిహితాస్తిష్ఠన్తి ।

ఆర్యభావనాదివాహనం వైదికసాహిత్యమేవ । ఆర్యైః సహ పారసీకానాం నివాసైక్యాదేవోభయోర్భావ
“జ్యోతిషః” ఆరాధనస్య దేవస్తవనపరమ్పరాయాశ్చ సామ్యం ।

విష్ణుపురాణస్య తృతీయ-చతుర్థాధ్యాయయోః సగరనృపస్య కథోపలభ్యతే । తన్నిర్దేశేన పహ్లవాదిప్రాచీనపారసీకానాం వేదస్య యజ్ఞస్య చ సాధనాయామనధికారః సమజని । ఆసీచ్చాదేశః శ్మశ్రుముణ్డనం తైః కర్తుం న శక్యత ఇతి । అతో వైదికభావనాయా అన్తఃప్రకృతేః సర్వథా పరివర్తనం తత్రాపి న జాతమ్ । అస్యా భావనాయా ఇతిహాసానుధావనే వైదికసాహిత్యమేవ ధ్రువపదరూపేణ వర్తత ఇత్యత్ర నాస్తి కాపి సచేతసాం విప్రతిపత్తిః ।

మన్త్రేషు వర్తమానరహస్యానామావిష్కార ఉపనిషదాదిషు విద్యతే । జ్ఞానకర్మణోర్మధ్యే భేదోపలబ్ధిః పరవర్తికాలవర్తినీ । అత ఏవ గీతాయాం జ్ఞానయజ్ఞస్య కర్మయజ్ఞాపేక్షయా

శ్రేష్ఠత్వం సర్వేషాం కర్మణాం జ్ఞానే పరిసమాప్తిశ్చ ప్రకటితా । కర్మభిః స్వర్గప్రాప్తిర్జ్ఞానేన చ మోక్షప్రాప్తిరితీమం భేదమాదాయ స్వర్గోఽభిలాషోపనీతవస్తుప్రాప్తిస్థానమ్ । అపవర్గస్య స్వరూపం తు తత్తద్దార్శనికచిన్తితం శాస్త్రే సుస్పష్టమేవ ।

వేదార్థస్య విశ్లేషణేనైతత్సుస్పష్టమాభాతి యద్ ఆత్మచేతనాయా లోకోత్తరచిన్మయభూమేరుత్తీర్ణమేవ క్రియాకలాపానాం లక్ష్యమితి । అతశ్చిన్మయభూమిరేవ స్వర్గః । స్వర్గాపరపర్యాయస్వః ఇత్యనేన జ్యోతిర్మయ భూమేరనుభవ ఏవ ప్రమాణమ్ । తత్ర గమనమేవ స్వర్గః । బ్రాహ్మణవ్యాఖ్యయా జ్ఞానయజ్ఞలభ్యమోక్షేణ సహ ద్రవ్యయజ్ఞలభ్య “స్వః” ఇత్యస్య భేదః కాల్పనిక ఏవ ।

క్రియాకలాపనిర్వాహకత్వేన రూపేణ యజుర్వేదస్య ప్రసిద్ధిస్తత్రైవ చాన్తిమాధ్యాయే ఈశోపనిషదః సన్నివేశోఽస్తి । ఇయముపనిషద్ సంహితాయామన్తర్భుక్తా । యజుర్వేదసంహితాశేషాధ్యాయే ఉపనిషదః ఉపస్థాపనమతిశయమహత్త్వపూర్ణమ్, తత్రోదారోదాత్తదృష్ట్యా సమన్వయస్యాతులనీయా చేష్టా వర్తతే । కర్మవేదశేషే సార్వభౌమజ్ఞానావతారప్రదీపోఽయం ప్రజ్వలితః సర్వేషాం కర్మణాం తత్త్వజ్ఞానే ఉపసంహారః కిం న కృతః ? యాజ్ఞవల్క్యః కృష్ణయజుర్వేదధారాం శుక్లయజుర్వేదధారాయాం ప్రవాహితవాన్ । కృష్ణస్య కర్మణోఽజ్ఞానరూపాయా అవిద్యాయాశ్చ శుక్లే కర్మణి విద్యాయాం వాఽవతారణమేతస్య ముఖ్యముద్దేశ్యమ్ । శుక్లయజుర్వేదప్రవర్తకయాజ్ఞవల్క్యస్యోపని ప్రాధాన్యమావహతోఽభేదేనాదిజ్ఞానకర్మణోరైక్యం సునిశ్చితమ్ ।

వైదికసాహిత్యాధ్యాత్మభావసాధనాయాం శ్రద్ధాయా మహత్త్వం వర్తతే । కర్మణి శ్రద్ధాయాః, ఆవేగస్య చానన్యసాధారణం మహత్త్వమ్ । శ్రద్ధయైవ సహ మానవచిత్తస్యాపరాపి వృత్తిః మననమ్, యస్య చాపరపర్యాయ ఊహస్తర్కో వా । తర్కస్య దృష్టిః ప్రత్యక్వృత్తా, యత్ర చ జిజ్ఞాసాన్తర్నిహితా । జిజ్ఞాసైవ సాధనమ్, అస్యాః సాధనాయా ఉపసంహార ఆత్మవాదేఽపవర్గే వా । “ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః” (బృ౦ ఉ౦ ౨।౪।౫ ।) ఇతి బృహదారణ్యకోపనిషదః సారతమోఽయముపదేశః భారతీయదర్శనస్య సారః నిర్యాసో వా । భారతీయజనమనసో జీవనప్రవాహో మునీనాం సర్వా ఆశాః, ఆకాఙ్క్షాశ్చ అస్మిన్నేవ పర్యవసితాః ప్రియతమాం మైత్రేయీముపదిశ్య యాజ్ఞవల్క్యః పూర్వోక్తం నివృత్తిమార్గం సఙ్జగ్రాహ । ఏతమేవోపదేశమాదాయ భారతీయదర్శనశాస్త్రస్యాసఙ్ఖ్యా ధారా వావహ్యన్తే ఆత్మసాక్షాత్కారస్యాపవర్గస్య కారణం శ్రవణం మననం నిదిధ్యాసనఞ్చేతి ఆత్మవాదధారా మునిధారా । దేవత్వమాత్మత్వఞ్చోభయమప్యతీన్ద్రియమేవ । అతో దేవదర్శనమాత్మదర్శనం వా భవతు, అప్రాకృతత్వముభయత్ర తుల్యమేవ

। దేవత్వం భవతు ఆత్మత్వం వా మూలే జ్ఞానే ప్రసారణస్య, వ్యాపకత్వస్య విరాజోఽనుస్యూతిరనవచ్ఛిన్నా ప్రవహతి । ఆత్మచేతనా పరమే చరమే సత్యే విశ్రాన్తి లభతే కర్మభావనయా దేవత్వభావనయా ద్రుతచిత్తహృదయస్యావేగేన బోధిగ్రాహ్యవస్తుస్వరూపతాదాత్మ్యేనాత్మస్వరూపస్యైవాప్తిరస్తి ।

ఏతత్తు సత్యమ్, ఏక ఆవేశకల్పితో విప్రోఽపరః పౌరుషదృప్తో నరః । ఏకత్ర శ్రద్ధా ప్రాధాన్యేనాపేక్షితాఽపరత్ర తర్కః, బోధిర్వా । ఇమే మౌలికచిత్తవృత్తీ ఆశ్రిత్య సాధనాయాః పరవర్తికాలే భేదః సఞ్జాతః, ఏకా ఋషిధారా, అపరా చ మునిధారా । దర్శనం మననసాధ్యమ్, మననాచ్చ మునిః ।

ఏతయోః సాధనయోః సుస్పష్టో నిర్దేశః పాతఞ్జలయోగదర్శనే సూత్రాభ్యాం వర్తతే, ఉభయోః సమన్వయశ్చ । తథా హి - “సమాధివశాదాత్మదర్శనమీశ్వరప్రణిధానాద్వా(౧)” ।(౧. యో౦ సూ౦ ౧.౧.౨౩ ।) తత్రేశ్వరస్వరూపనిరూపణానన్తరముక్తమ్ - “తస్య వాచకః ప్రణవః (౨)”। (౨. తదేవ - ౧.౧.౨౭ ।)

అత్ర వ్యాఖ్యాయాం “ప్రకర్షేణ నూయతే స్తూయతేఽనేనేతి నౌతి స్తౌతి వా ప్రణవ ఓంకారః । తయోశ్చ వాచ్యవాచకభావలక్షణః సమ్బన్ధో నిత్యః సమ్బన్ధేన ప్రకాశ్యతే, న తు కేనచిత్ప్రకాశ్యతే (౩)”। (౩. తదేవ - ౧.౧.౨౭ మోజవృత్తిః ।)
అదృష్టవిగ్రహో దేవ భావగ్రాహ్యో మనోమయః ।
తస్యోఙ్కారః స్మృతో నామ తేనాహూతః ప్రసీదతి (౪) ॥ (౪. తదేవ ।)
ఓం శబ్దస్య అవ్యయత్వం । అస్య నిర్వచనముణాదిసూత్రేణ జాయతే । రక్షణార్థకో అవ్ధాతోః “అవతేష్టిలోపశ్చ” (ఉ౦ సూ౦ ౧౩౯) ఇత్యనేన సూత్రేణ మన్ప్రత్యయః । మన్ప్రత్యస్య టేః “అన్” ఇత్యస్య లోపోఽపి భవతి । యది ప్రకృతేష్టేర్లోపః స్యాత్, తదా డిత్కరణేనైవ “టేః (౫)” (౫. అష్టా౦ ౬.౪.౧౪౩ ।) ఇత్యనేనైవ టిలోపసిద్ధేః, టిలోపవిధానం వ్యర్థం స్యాత్ । తస్మాత్ ప్రత్యస్యైవోద్దేశ్యత్వం । “జ్వరత్వరస్త్రివ్యవిమవాముపధాయాశ్చ (౬)” (౬. తదేవ - ౬.౪.౨౦ ।) ఇత్యనేన వకారస్య ఊఠ్ అకారవకారస్థానికయోరూఠోర్ద్ధే కృతే ఓం మితి నిష్పన్నమ్, తయోర్ద్ఘే కృతే గుణే ఓమితి ।

ఓంఇత్యస్య “ఓ౩మ్” ఇత్యేవం రూపేణాపి లేఖో దృశ్యతే । పరం వ్యుత్పత్త్యా సిద్ధస్య “ఓమ్” ఇత్యేవ లేఖః సమీచీనః “ఓ౩మ్” ఇతి తు ఉచ్చారణాతురూపలేఖ ఆగ్రహవశాదున్నేయః ।

అమరకోషే టీకాయాఞ్చ - “ఓఙ్కారప్రణవౌ సమౌ (౭)” (౭.అ౦ కో ౦ ౧౬.౮.) ఇత్యస్య వ్యాఖ్యానే రామాశ్రమీటీకాయాముక్తమ్- “అవతి । అవతేష్టిలోపశ్చ (ఉ౧౧.౧౪౨)ఇతి మన్ప్రత్యయస్యైవ టిలోపః । “జ్వరత్వర౦” (అష్టా౦ ౬.౪.౨౦) ఇత్యూఠౌ । గుణః

(౬.౩.౮౪), వషట్కారః (౧.౨.౩౫) ఇతి లిఙ్గాత్సముదాయాదపి కారప్రత్యయః" (వా ౩.౩.౧౦౮)।

"ప్రణూయతే స్తూయతే । ను స్తుతౌ । "ఋదోరప్" (అష్టాం ౩.౩.౫౭)"ఉపసర్గాత్ం" (అష్టాం ౮। ౪।౧౪) ఇతి ణత్వమ్" ఇతి ద్వే ఓం కారస్య" ।

అమరకోషస్యైవ తృతీయకాణ్డే "ఊమ్" ఇతి శబ్దస్య నిర్వచనప్రసఙ్గే ఊయ్యతే ఇతి ఊం । "ఊయీ తన్తుసన్తానే" ఇతి ముక్ప్రత్యయః (రామాం ౩.౪.౧౮)। అయమపి శబ్దోఽవ్యయ ఏవ, యద్యప్యర్థభేదః ।

"ఉమా" ఇత్యపి శబ్దో వర్తతే । అస్య శబ్దస్య వ్యాఖ్యానే ఉక్తం - "ఓం శివం మాతి, మిమీతే వా । మా మాఙ్ మానే - "ఆతోఽనుపం" (అష్టాం ౩.౨.౩) ఇతి కః । ఊవతే ఊయతే వా, ఊఙ్ శబ్దే విభాషా తిలమాషోమా (౫.౨.౪) ఇతి నిపాతనాత్మక్ ఇతి । అత్ర ఉమాశబ్ద నిర్వచనేఽపి అవ్ ధాతోస్తస్య నిష్పత్తిః సూచితా । అత ఓమిత్యనేన సహ ధాతుకృతం సామ్యం వర్తతే ।

కేనోపనిషది ఉమాయాశ్చర్చా విద్యతే । ఖణ్డద్వయేన నిర్గుణస్య నిర్విశేషస్య బ్రహ్మణః స్వరూపం ప్రతిపాద్యాపి తద్బ్రహ్మతత్త్వం మన్దబుద్ధిభిర్నాకలయితుం శక్యమితి తృతీయచతుర్థఖణ్డయోః సగుణం బ్రహ్మ ప్రతిపాదితమ్ । అవిజ్ఞాతం విజానతాం విజ్ఞాతమవిజానతామితి నిరుపాధిబ్రహ్మస్వరూపశ్రవణాన్మూఢాశ్చిన్తయేయుర్యద్ యతో బ్రహ్మణోఽవిజ్ఞాతత్వమతో బన్ధ్యాపుత్రాదివదసత్త్వమలీకత్వమేవ స్యాత్ । అతో దేవాత్ పరం పూర్వేషామపి కాలానవచ్ఛేదాద్ గురుభూతం బ్రహ్మాఖ్యాయికయా ప్రతిపాదయామాస। బ్రహ్మజ్ఞానాదేవ కస్యాపి దేవస్య శ్రేష్ఠత్వం జాయతే । అతో బ్రహ్మవిద్యాస్తుత్యర్థేయమాఖ్యాయికా ।

అస్యామాఖ్యాయికాయాం దేవేభ్యోఽర్థాయ స్వమాహాత్మ్యనిర్మితేనాత్యద్భుతేన విస్మాపనీయేన రూపేణ దేవానామిన్ద్రియగోచరేణ ప్రాదుర్వభూవ । ప్రాదుర్భూతం బ్రహ్మ నైవ విజ్ఞాతవన్తో దేవా కిమిదం పూజ్యం మహద్భూతమితి । పూజార్థకాద్ యక్షతేర్ధాతోర్నిష్పన్నత్వాద్ యక్షం పూజ్యమిత్యర్థః ।

యథాగ్నిస్తృణమపి దగ్ధుమసమర్థః సన్నివృత్తో బభూవ, యక్షస్వరూపజ్ఞానే స్వస్య విఫలతాం చ దేవేభ్యో నివేదయామాస, తథైవ వాయురపి సర్వస్యాదానే నితరామభిమానయుక్తోఽపి తృణస్యాప్యాదానే కృత్స్నమపి స్వశక్తిం విఫలీభూతమాలోక్య పరాజయమఙ్గీకృత్య దేవేభ్యః ప్రాహ - నైతద్ యక్షం విజ్ఞాతుం ప్రభవామీతి ।

యక్షస్వరూపం జ్ఞాతుమసమర్థావగ్నివాయూ నివృత్తౌ । దేవాః సర్వే సమ్భూయ దేవరాజమిన్ద్రముపేత్యోచుః - భవాన్ ఖలు దేవానాం శ్రేష్ఠో బలిష్ఠశ్చ । తద్ గమ్యతాం యక్షస్వరూపం చ విజ్ఞాయతామితి । జిజ్ఞాసురిన్ద్రో యక్షముపగతః, యక్షం చ తస్మాత్ సమీపవర్తిన ఇన్ద్రాత్తిరోభూతమ్ । దేవశ్రేష్ఠత్వేన నితరామభిమానవత ఇన్ద్రస్యాభిమానో నిరాకర్తవ్య ఇతి యద్ యక్షమగ్నినా వాయునా సంవాదం కుర్వదపి నేన్ద్రం కిమపి బభాషే । ఏవమభిమానశాతనేఽపి నాసావిన్ద్రస్తత్స్థానం తత్యాజ । తస్మిన్నేవాన్తరిక్షే స్థితో ధ్యాయన్నాసీత్ - కిమిదం యక్షమితి ? ఏవమిన్ద్రస్య యక్షే భక్తిం జ్ఞాత్వా విద్యైవ స్త్రీస్వరూపమాశ్రిత్య ప్రాదుర్భూతా । ఇన్ద్రస్తత్రోమాస్వరూపిణీం విద్యాం బహుశోభమానామాలోకితవాన్ । స్వయంప్రకాశస్య బ్రహ్మణ ఉజ్జ్వలతమత్వాత్ “తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి (౧)” (౧. క౦ ఉ౦ ౫.౧౫ ।)ఇతి చ శ్రుతేస్తస్యా ఉమాయాః శోభనతమత్వం సుష్ఠు యుజ్యతే । ఇయఞ్చోమా హైమవతీవ హేమాలఙ్కారభూషితా కాచన యథా నితరాం శోభామాదధానా దృశ్యతే, తథైవోమాపి ।

అద్వైతవాదే భక్తిర్న సిద్ధాన్తవిరుద్ధా; కిన్తు భవత్యా మోక్ష ఇతి నాఙ్గీకృతం । వైష్ణవైర్భక్త్యా మోక్ష ఇతి సిద్ధాన్తోఽఙ్గీక్రియతే । ఉపాసనాదినా చిత్తశుద్ధౌ సత్యాం క్షపితే కల్మషే జ్ఞానే చ లబ్ధే జ్ఞానాదేవ మోక్ష ఇత్యుచ్యతే । సర్వజ్ఞేన రుద్రేణ సహ నిత్యం విద్యమానత్వాద్ విద్యాసామర్థ్యముపజగామేన్ద్రః ।

ఉమయా సహ రుద్రస్య సర్వజ్ఞస్య వివాహాదికం సర్వం మాయికమేవావగన్తవ్యమ్ । శక్తిస్వరూపాయా ఉమాయాః శక్తిమత ఈశ్వరస్య చ పారమార్థికో భేదో నాస్తి । ఏకస్యైవ జ్యోతిష్మత్తమస్య బ్రహ్మణశ్చితిరూపా శక్తిః । యథా బ్రహ్మ చైతన్యస్వరూపమ్, తథా తచ్ఛక్తిరపి చితిరూపైవాత ఏవ భాస్కరరాయః - “ఏకమేవ బ్రహ్మానాదిసిద్ధయా మాయయా ధర్మి ధర్మశ్చేతి సృష్ట్యారమ్భే ప్రాథమికమీక్షణం “తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయ” ఇతి “సోఽకామయత”, తత్తపోఽకురుత” ఇత్యాదిత్రివిధశ్రుతిసిద్ధజ్ఞానేచ్ఛాక్రియాసమష్ట్యాత్మకం స ఏవ బ్రహ్మధర్మః । స చ ధర్మ్యభిన్న ఏవ, స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చేతి శ్రుతేః । తస్యైవ ధర్మత్వాచ్ఛక్తిరితి సంజ్ఞా । తద్గతో ధర్మోఽపి న జడో న జీవః; అపి తు చితిః స్వతన్త్రా విశ్వాససిద్ధిహేతురిత్యాదిశక్తిసూత్రోక్తరూపం బ్రహ్మైవేత్యుపనిషత్సిద్ధాన్త(౨) ఇతి ।(౨. గుప్తవతీటీకా - పృ౦ ౮ ।)

శఙ్కరానన్దేనాప్యుక్తమ్-అవిధా హి కురూపా పిశాచీ, తన్నాశకత్వాద్ విద్యాయాః కాన్తిమత్త్వమ్ । సంసారోచ్ఛేదికాయా బ్రహ్మవిద్యాయాశ్చాధికకాన్తియుక్తత్వం సుతరాం సిద్ధ్యతి । న కేవలం శఙ్కరానన్దస్య ప్రతిభాప్రబుద్ధమేతద్వ్యాఖ్యానమ్; అపి తు శఙ్కరాచార్యేణ సమర్థితమేతద్వ్యాఖ్యానమ్ । వాక్యభాష్యే చ కురూపస్యాపి విద్యావతో

శోభాయుక్తత్వముక్తమ్ । పరాం విద్యాం బ్రహ్మవిద్యాం వేత్తి యా తస్యా ఉమాయా బహుశోభనత్వం భవత్యేవ ।

ఉమాయా ఓం కారచితిశక్తేరఖణ్డానన్తానన్దచైతన్యాత్మకత్వం దుర్గాయాః స్పష్టముద్ఘోషితం దుర్గాయామ్ -
త్వం వైష్ణవీశక్తిరనన్తవీర్యా విశ్వస్య బీజం పరమాసి మాయా ।
సమ్మోహితం దేవి సమస్తమేతత్త్వం వై ప్రసన్నా భువి ముక్తిహేతుః ॥
విద్యాః సమస్తాస్తవ దేవి భేదాః స్త్రియః సమస్తాః సకలా జగత్సు ।
త్వయైకయా పూరితమమ్బయైతత్కా తే స్తుతిః స్తవ్యపరా పరోక్తిః ॥ (దుర్గాసప్తశతీ - ౧౧.౫-౬ ।)
అస్మిన్ పద్యే వైష్ణవీ ఇత్యనేన వ్యాపకత్వం సూచితమ్ । మహాభారతేఽపి -
త్వం బ్రహ్మవిద్యా విద్యానాం మహానిద్రా చ దేహినామ్ ।
స్కన్దమాతర్భగవతి దుర్గే కాన్తారవాసిని ॥
స్వాహాకారః స్వధా చైవ కలా కాష్ఠా సరస్వతీ ।
సావిత్రీ వేదమాతా చ తథా వేదాన్త ఉచ్యతే ॥ (మహాభాం భీం పం ౨3.౧౧-౧౨ ।)
అస్మిన్ ప్రసఙ్గే దివ్యచేతనాయాః క్రమికోన్మేష ఉపలభ్యతే । అగ్నేః, వాయోః, ఇన్ద్రస్య, బ్రహ్మశక్తేః, ఉమాయాః, బ్రహ్మణః, ఓఙ్కారస్యాఖణ్డజ్యోతిరూపేణ ఉపలబ్ధిరస్తి ।

ఉమాశబ్దస్య తైత్తిరీయారణ్యకే "ఖిలః ఉమాపతయే" (తైం ఆం ౧ ।౨౨ ।) ప్రయోగ ఉపలభ్యతే । ఆధునికా అనార్షభావనోద్భావితచేతస ఉమోమాపతీ పార్వత్యదేవత ఇతి । అత ఏవ భూమధ్యసాగరతీరస్థప్రాచీన - "Mother Goddess" ఇత్యాఖ్యయా ఉమయా సాదృశ్యమపి ప్రతిపాదయన్తి । పూర్వోక్తస్య విశ్లేషణప్రసఙ్గే శఙ్కరాచార్యః కథయతి - "స తస్మిన్నేవాకాశే స్త్రియమాజగామ బహుశోభమానాముమాం హైమవతీమ్" । అత్ర హైమవతీవోమాపి స్త్రీశబ్దస్య విశేషణమేవేతి స్వీకార ఏవ సాధ్వన్వయః సఙ్గచ్ఛతే, అర్థాద్ ఇన్ద్రోఽస్మిన్ మహాశూన్యే చరన్ ఏకాం స్త్రీమూర్తిముపజగామ, యా బహుశోభమానా ఉమా హైమవతీ వా ।

ఋగ్వేదే "ఊమ" అవ్ ప్రత్యయఘటితో విశేషణశబ్దో బహుధా ప్రయుక్తః । (ఋం సం-౪.౧౯.౧, ౫.౫౧.౧, ౭.3౯.౪, ౧౦.౬.౭, 3౧.3.3౨, ౫.౭౭.౮, ౧౨౦.౧.3 ।) ఏకత్ర ఉమాసః ఇత్యేష శబ్దః ప్రయుక్తః (ఋం సం ౧ . 3 . ౬)। ఓమన్ శబ్దస్య బహుధా ప్రయోగో విద్యతే । ఆకాశవాచీ వ్యోమన్ "వి + ఓమన్" శబ్దోఽపి అనవచ్ఛిన్నవైపుల్యస్య, ప్రసాదస్య, పరిరక్షణస్య చ బోధకః । ఉమా శబ్దోఽపి ఏతచ్ఛబ్దసగోత్ర ఇతి పున్దేవతాయా విశేషణమ్ । "ఓం" ఏవం స్త్రీదేవతాయా విశేషణం "ఉమా" ఇతి । హ్రస్వదీర్ఘయోర్వ్యత్యయేఽపి మాత్రాయాః సామ్యం సాధు సఙ్గచ్ఛతే

। తథా చోమాశబ్దార్థః పాలయిత్రీ ఆనన్దయుక్తా వేతి । అతః “ఉమా” పరమవ్యోమ్నః శక్తిరిత్యత్ర నాస్తి విప్రతిపత్తిః । యక్షశబ్దస్య రహస్యే అర్థే ప్రాచీనప్రసిద్ధిర్వర్తతే । “న యాసు చిత్రం సదృశే న యక్షమ్” కేనోపనిషది ప్రయుక్తో యక్షశబ్దః రహస్యార్థకస్తథా బ్రహ్మ రహస్యమితి ఆఖ్యాయికాయాం లభ్యోఽర్థః । ఏతేనాభివ్యజ్యమానోఽర్థోఽత్ర శక్తిమత్తయా తద్రహస్యం న లభ్యమ్; అపి తు ప్రసాదలభ్యం తత్ ।

దుర్గాసప్తశత్యాఖ్యాయికానుధావనేఽపి శక్తిమత్తానాం వినాశః కృపాకాఙ్క్షిణామారాధనతత్పరాణాం తత్ప్రసాదలభ్యం తద్రహస్యం సురథసమాధ్యోః సులభం సఞ్జాతమ్ । “యమేవైష వృణుతే తేన లభ్యః” ఇతి శఙ్కరాచార్యకృతా హైమవతీశబ్దస్య ద్వివిధా వ్యాఖ్యా సమీచీనైవ । హిమవతః పుత్రీ, హేమాలఙ్కారభూషితా చ । యత ఐన్ద్రీ చేతనాయా ఆవిర్భూతా మహాకాశే మూర్తిః హిరణ్మయీ, అథవా సా చేతనాయా శుభ్రతుఙ్గతామావిర్భూతా । ఏషోఽర్థో న కపోలకల్పితః అపి తు ఋగ్వేదసమర్థితః । వేదే విష్ణుః “గిరిష్ఠాః ”(౧.౧౫౪.౨)“వా గిరిక్షిత్ ” (౧। ౧౫౪.3),“ఇన్ద్రోఽపి ఏష ఏవ “(౧౦.౧౮౦.౨), “సోమోఽపి ”(3.౪౮.౨)।

తైత్తిరీయసంహితాయాం రుద్రార్థే గిరీశశబ్దస్య ప్రయోగః “గిరీశన్తు” (౪.౫. ౧. ౧), “గిరీశ” (౪.౫.౧.౨), “నమో గిరీశాయ శిపివిష్టాయ చ ”(౪.౫.౫.౧)।

అత్రేదం ధ్యేయమ్-ఋగ్వేదే శిపివిష్టో విష్ణుః (ఋ౦ ౭.౯౯.౭), వాజసనేయసంహితాయాం గిరీశయ (వా౦ సం౦ ౧౬.౨౯), హిమాచలస్య తుషారశ◌ృఙ్గస్య మహిమా రుద్రస్య శివరూపస్యాత ఏవాసౌ గిరీశః । ఏతన్మహత్త్వం హి ఋక్సంహితాయా హిరణ్యగర్భసూక్తేఽపి విద్యతే- “యస్యేమే హిమవన్తో మహిత్వా” (౧౦.౧౨౧.౪)। ఏతద్ధిమవత ఏవ హైమవతీ। తైత్తిరీయసంహితాయాం సా రుద్రస్య దుహితా అమ్బికానామ్నీ । తద్యథా - “ఏష తే రుద్రభాగః సహ స్వస్రామ్బికయా తం జుషస్వ” (తై౦ సం౦ ౧.౮.౬.౧) । అతః కేనోపనిషది ఉపలబ్ధా మూర్తిరాచార్యశఙ్కరదృష్ట్యా బ్రహ్మవిద్యారూపిణీ, యా ఋక్సంహితాయాం “వాక్” । సా చ న సులభదర్శనా “జాయేవ పత్య ఉశతీ సువాసా” (ఋ౦ సం౦ ౧౦.౭౧.౪)బ్రహ్మ వాక్ చ యుగనద్ధమిథునభూతే (ఋ౦ సం౦ ౧౦.౧౧౪.౮)। పురాణాదౌ చైతస్యైవ రహస్యస్య పరిపల్లవనమ్।

ఏతావతా ప్రబన్ధే “ఉఁమ్” ఇత్యనేన వ్యోమ్న బ్రహ్మణ ఆధిదైవికోఽభేదః సమ్పన్నః, ఇదానీం వ్యోమ్నో విశ్లేషణేనోమ్ ఇత్యస్యాభిప్రాయోఽభివ్యక్తతమో భవితా ।

బృహదారణ్యకోపనిషది అష్టమబ్రాహ్మణే గార్గ్యః ప్రశ్నౌ విద్యేతే యాజ్ఞవల్క్యం ప్రతి । తౌ చ ప్రశ్నావావేశసమ్పన్నౌ । తయోక్తం యద్ యది అనయోః ప్రశ్నయోరుత్తరం

విధాస్యతే, తదా బ్రహ్మవిచారే త్వం విజయీత్యత్ర నాస్తి కాచిద్విప్రతిపత్తిరితి । "యదుపరి దివః = అణ్డకపాలాత్, యచ్చాధోఽణ్డకపాలాత్, యచ్చాణ్డకపాలయోః ద్యావాపృథివ్యోర్మధ్య యద్భూత వర్తమానం భవిష్యచ్చ, యత్సర్వమేతదాచక్షతే, తత్సర్వం ద్వైతజాత కస్మిన్నేకో భవతి ।"

యాజ్ఞవల్క్యేనైతస్య సమాధానప్రసఙ్గే ఉక్తమ్ - యదేతద్వ్యాకృత సూత్రాత్మకం జగద్ అవ్యాకృతే ఆకాశే ఉత్పన్నం స్థితం లీనం చ । అనన్తరం సోవాచాకాశః కస్మిన్నోతశ్చ ప్రోతశ్చ । ఆకాశమేవ పరమవ్యోమ కాలత్రయాతీతత్వాద్ దుర్వాచ్యమ్ । యాజ్ఞవల్క్యేనోక్తమక్షరం యన్న క్షీయతే న క్షరతీతి వా । అస్యాక్షరస్య స్వరూపమభిదధత్ కథయతి - "అస్థూలమనణ్వహ్రస్వమదీర్ఘమలోహితమస్నేహమచ్ఛాయమతమో న తదశ్నాతి కిఞ్చన న తదశ్నాతి కశ్చన (౧)" । (౧. ఛాం ఉం ౧.౮.౮ ।) ఏతావతైకమేవాద్వితీయం తదక్షరమిమితి । యతః "ఓమిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మోపాసీత (౨)" ఇతి శ్రుతేః ।(౨ ఛాం ఉం ౧.౧.౧ ।)

అస్యామేవోపనిషది పఞ్చమాధ్యాయే -
ఓం పూర్ణమదః పూర్ణమిదం పూర్ణాత్పూర్ణముదచ్యతే ।
పూర్ణస్య పూర్ణమాదాయ పూర్ణమేవావశిష్యతే ॥ (బృం ఉం ౫.౧.౧ ।)
ఇత్యనేన వాక్యేన ఖిలకాణ్డమారభ్యతే । సారతః సఙ్క్షిప్తం పూర్వత్రానుక్తం పరిశిష్టం ఖిలం భవతి । ఋగ్వేదే శ్రీసూక్తం ఖిలాన్తర్గతమ్ । యజుర్వేదే శివసఙ్కల్పః ఖిలాన్తర్గతః । అత్రాప్యుపసంహారరూపేణానుక్తః సారాంశః సంగృహీతః ।

ఏతస్య వ్యాఖ్యానే శఙ్కరాచార్యోఽభిధత్తే - "సర్వోపాసనశేషత్వేనోఙ్కారో దమం దానం దయామిత్యేతాని చ విధిత్సితాని । పూర్ణం న కుతశ్చిద్వ్యావృత్తమర్థాద్ వ్యోమ ఏవ "ఓం" సర్వవ్యాపిత్వేన సిద్ధ్యతి। ఆకాశవద్వ్యాపి నిరుపాధికమేవ "ఓం" । ఇదం పూర్ణమితి బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీదిత్యస్యార్థః । ఉపసంహార ఆచార్యేణోక్తం "యః సర్వోపనిషదర్థో బ్రహ్మ, స ఏషోఽనేన మన్త్రేణానూద్యతే .॥ ఓఙ్కారదమదానదయాఖ్యాని .॥ సర్వోపాసనాఙ్గభూతాని "ఇతి ।

భర్తృప్రపఞ్చసమ్మతస్య వస్తుతో ద్వైతాద్వైతరూపత్వాత్మస్వరూపస్య ఆత్మనః ప్రతిపాదనమపి అనయైవ శ్రుత్యోపలభ్యతే । కిఞ్చ ద్వైతాద్వైతాత్మకకార్యకారణాత్మకప్రతిపాదనమ అనయైవ ఓం కారప్రతిపాదికయా శ్రుత్యోపలభ్యతే । తథా హి-ఏకైవ పూర్ణతా కార్యకారణయోర్భేదేన వ్యపదిశ్యతే । ఏవఞ్చ ద్వైతాద్వైతాత్మకమేవ బ్రహ్మ యథా కిల సముద్రో జలతరఙ్గఫేనబుద్బుదాద్యాత్మక ఏవ, యథా చ జలం సత్యం తదుద్భవాశ్చ తరఙ్గఫేనతరఙ్గబుద్బుదాదయః సముద్రాత్మభూతా ఏవ ఆవిర్భావతిరోభావధర్మిణః

పరమార్థసత్యా ఏవ, ఏవం సర్వమిదం ద్వైతం పరమార్థసత్యమేవ జలతరఙ్గాది-స్థానీయమ్, సముద్రస్థానీయం పరం బ్రహ్మ । ఏతస్య చ ఖణ్డనమాచార్యేణ సమ్యగేవ కృతమ్ ।

శాఙ్కరభాష్యే అఙ్గారస్వరూపం ప్రతిపాదయతా ఉక్తం యద్ బ్రహ్మోపాసనసాధనత్వార్థమోంశబ్దః ప్రయుక్తః । ఓమితి శంసత్యోమిత్యుద్గాయతి ఇత్యేవమాదౌ స్వాధ్యాయారమ్భాపవర్గయోశ్చ ఓఙ్కారప్రయోగో వినియోగాదవగమ్యతే, న చ తదర్థాన్తరమిహాగమ్యతే । తస్మాద్ ధ్యానసాధనత్వేనైవేహోఙ్కారశబ్దస్యోపదేశః । యద్యపి బ్రహ్మాత్మాదిశబ్దా బ్రహ్మణో వాచకాః; శ్రుతిప్రామాణ్యాద్ బ్రహ్మణో నేదిష్ఠమభిధానమోఙ్కారః । ప్రతీకత్వేనాభిధానత్వేన చ బ్రహ్మప్రతిపత్తావిదం పరం సాధనమ్ । విష్ణ్వాదిప్రతిమాఽభేదేన ప్రతీకత్వేన ఊఙ్కారో బ్రహ్మేతి ప్రతిపత్తవ్యః, “సత్యకామ పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోఙ్కారః” (ప్రం ఉం ౫.౨ ।) ఇత్యాది వాక్యేన ప్రతీకత్వేన బ్రహ్మ ప్రతీయతే ।

వాచకత్వేనాపి ప్రతీయతే ఓంఙ్కారో యథా- - వేదోఽయమోఙ్కారో వేద విజానాత్యనేన యద్వేదితవ్యమ్ । తస్మాద్వేద ఊఙ్కారో వాచకోఽభిధానమ్ । తేనాభిధానేన యద్వేదితవ్యం బ్రహ్మ ప్రకాశ్యమభిధీయమానం వేద, సాధకో విజానాత్యుపలభ్యతే, తస్మాద్ బ్రాహ్మణానామభిధానత్వేన సఃధనత్వమభిప్రేతమోఙ్కారస్య ।

ఋగ్యజుః సామాదిభేదభిన్న ఏష ఊఙ్కారః । తద్యథా - శఙ్కునా సర్వాణి పర్ణాని ఇతశ్చాయం వేద ఊఙ్కారో యద్వేదితవ్యం తత్సర్వం వేదితవ్యమోఙ్కారేణైవ వేద్యైనేన, అతోఽయమోఙ్కారో వేదః । ప్రయుజ్యమానే హి ఓఙ్కారే సర్వో వేదః ప్రయుక్తో భవతి ।

అస్య వామీయసూక్తస్యాష్టావింశత్తమే మన్త్రే దేహాత్మనో జీవాత్మనః స్వరూపనిరూపణప్రసఙ్గే ఉభయోర్మధ్యే జీవాత్మనో యత్పారమార్థికం రూపమ్, తదేవాస్మిన్ మన్త్రే ప్రకాశితమ్ –

ఋచో అక్షరే పరమే వ్యోమన్ యస్మిన్ దేవా అధివిశ్వే నిషేదుః ।
యస్తన్న వేద కిమృచా కరిష్యతి య ఇత్తద్విదుస్త ఇమే సమాసతే ॥ (ఋం సం ౧.౧౬౪.౩౯ ।)

అస్మిన్ మన్త్రే ఋక్శబ్దేన ఋక్ప్రధానసాఙ్గాపరవిద్యాత్మకచతుర్వేదానాం నిర్దేశో విద్యతే । “ద్వే విద్యే వేదితవ్యే పరా చైవాపరా చ (౨)” (౨. ముం ఉం ౧ . ౪।) ముణ్డకే ఏతదుపక్రమం కృత్వా అనన్తరముక్తమ్ - “తత్రాపరా ఋగ్వేదో యజుర్వేదః సామవేదః (3)” (3. తదేవ - ౧ .౫ ।) ఋచోఽక్షరే ఇత్యస్య పదస్యార్థవేదసమ్బన్ధీ అక్షరః । అక్షరశబ్దస్యార్థః క్షరణరహితః, అనశ్వరః, నిత్యః, సర్వవ్యాపి బ్రహ్మ । అక్షరశబ్దశ్చ బ్రహ్మవాచకః, తథోక్తం - “ఏతద్వై తదక్షరం గార్గి, బ్రాహ్మణా అభివదన్తి (౪)” (౪. బృం ఉం 3.౮.౮ ।) ఇత్యపి ఉపనిషది ప్రసిద్ధం ఋచోఽక్షరస్య చ ప్రతిపాద్యప్రతిపాదకభావసమ్బన్ధః । ఋక్ప్రతిపాదకభూతాక్షరఞ్చ ప్రతిపాద్యభూతమ్

। ఏతదేవోమ్, తచ్చ సమస్తవేదప్రతిపాద్యమ్ ।

వేదభాగేన యజ్ఞాదేః ప్రతిపాదనేఽపి తదనుష్ఠానేన చిత్తశుద్ధిసమ్పాదనక్రమేణ వేదప్రతిపాదితయాగాదేరపి బ్రహ్మవేదనసాధనతా విద్యతే । వేదస్య ఇతరభాగోఽపి బ్రహ్మవిషయక ఏవ । అత ఏవ బృహదారణ్యకోపనిషది “తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకేనేత్యనేన ప్రతిపాదితమ్ । యథాఽస్మాభిః పూర్వం నిగదితం యద్ వ్యోమన్ ఏవ ఓమితి, తస్యైవాక్షరోద్గీథస్య పరమమితి విశేషణం పరమే వ్యోమన్ (౫)”। (౫. తదేవ ।) ఉత్కృష్టార్థకపరమేతి విశేషణేనాకాశసదృశస్య నిర్లేపత్వనీరూపత్వ - వ్యాప్తిత్వాదిసాదృశ్యప్రయుక్తం బ్రహ్మ వ్యోమన్శబ్దేనోచ్యతే లౌకికాకాశస్యాపరవ్యోమ్నా నిర్దేశః పరస్య బ్రహ్మణః పరమవ్యోమనామ్నా నిర్దిశ్యతే । లౌకికాకాశనామ్నా బ్రహ్మవైలక్షణ్యదర్శనార్థం పరమశబ్దస్య వ్యోమశబ్దవిశేషణరూపేణ నిర్దేశః । అథ వా వ్యోమశబ్దార్థో విశేషరూపేణ సకలరక్షకః । రక్షణార్థఙ్కావ్ధాతునా వ్యోమశబ్దస్య ఓం శబ్దస్య నిష్పత్తిర్భవతి । యథా బ్రహ్మ సర్వాధిష్ఠానమ్, తథైవాధిష్ఠానరూపేణ బ్రహ్మ సర్వస్య రక్షకమ్ । అస్మిన్నేవోఙ్కారాత్మకే తత్త్వే సమస్తదృశ్యప్రపఞ్చమధ్యస్తమ్ ।

అత్రాన్యదపి విశేషితమ్ - యస్మిన్నోఙ్కారాత్మకే బ్రహ్మణి దేవా అధివిశ్వే నిషేదుః । అత్రైవ సర్వే దేవా ఆశ్రితాః । అక్షరాత్మకోఙ్కారజ్ఞానం వినా వేదస్య నిష్ప్రయోజనత్వం కో నామ నివారయిష్యతి ? అక్షరాత్మకబ్రహ్మజ్ఞానం వినా కిమపి న భవితుమర్హతి, బ్రహ్మవిదేవ స్వరూపేఽవస్థానం ప్రాప్నోతి సర్వతాదాత్మ్యస్వరూపోఙ్కారోపాసనయైవాక్షరభావతా ప్రాప్యతే । శబ్దబ్రహ్మవాదస్యైతదేవ తాత్పర్యమ్ - “ఋచో అక్షరే పరమే వ్యోమన్” । అతో వ్యోమాత్మకోఙ్కారత్వం సర్వథా శాస్త్రప్రసిద్ధం । నాదాత్మికా పరాత్మికా మూలాధారస్థా వాగేవోఙ్కారరూపా । అత ఏవ గీతాయాముక్తమ్- - “ ఓం తత్సదితి నిర్దేశో బ్రహ్మణస్త్రివిధః స్మృతః (౧) ” ఇతి । (౧. శ్రీమద్భగవద్గీతా - ౧౭.౨౩ ।) ఏతేన స్వతఃసిద్ధం పరం బ్రహ్మైవ తచ్ఛబ్దేనోచ్యతే ।

ప్రదర్శితేయమృగ్ వ్యాకరణదర్శనసిద్ధాన్తసిద్ధస్య శబ్దబ్రహ్మణ ఆధారభూతేతి సమాసేనోచ్యతే। నిరుక్తేఽస్య మన్త్రస్య వ్యాఖ్యానే త్రివిధోఽర్థ ఉక్తః, తథా హి-ప్రథమం సాయణసమ్మతార్థం విలిఖ్యోఙ్కారస్వరూపం ప్రదర్శ్యానన్తరం యాస్కవ్యాఖ్యానత్రయం విలిఖామి ।

సాయణాచార్యేణోక్తమస్మిన్ మన్త్రే జీవాత్మనః పారమార్థికం స్వరూపముల్లిఖితమ్ । యతో ముణ్డకోపనిషది శిక్షాకల్పాదిసహితస్య వేదచతుష్టయస్యాపరవిద్యాయా నిర్దేశో విద్యతే (౨) । (౨. ముం ఉం ౧.౪-౫ ।) చతుర్వేదసమ్బద్ధాత్మకాక్షరాత్మకే పరమే

వ్యోమని ద్యోతనాత్మకా దేవాః ప్రతిష్ఠితాః క్షరణరహితోఽవినశ్వరం తత్త్వమక్షరమ్ । ఏతదర్థం నిత్యం సర్వవ్యాపి ఏవాక్షరశబ్దార్థః । అక్షరశబ్దస్య బ్రహ్మవాచకత్వమ్ । "ఏతద్ వై తదక్షరం గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠతః (౩)" (౩. బృ౦ ఉ౦ ౩.౭.౮-౯ ।) ఇత్యాదిబృహదారణ్యకే ప్రసిద్ధిం లభతే । ఏవమేవ "అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యతే (౪)" । (౪.ము౦ ఉ౦ ౧.౫ ।) ఏతన్ముణ్డకవాక్యేఽపి అక్షరశబ్దస్య బ్రహ్మవాచకత్వం సిద్ధమేవ । అగ్రే "యేనాక్షరం పురుషం వేదసత్యమ్ (౫)" । (౫. తదేవ - ౧.౨.౧౩ ।) అతోఽత్ర అక్షరశబ్దో బ్రహ్మవాచకః, తచ్చ బ్రహ్మ సర్వవేదప్రతిపాద్యమ్ । ఏతస్యైవ బ్రహ్మణ ఋచోఽక్షరే ఇతి మన్త్రభాగేన ప్రతిపాదనమ్ అక్షరపదాభిధేయం బ్రహ్మ "పరమం వ్యోమ" వ్యోమశబ్దస్య భూతాకాశోఽర్థః, "పరమవ్యోమ" శబ్దస్య పరమాకాశో బ్రహ్మ వాఽర్థః । ఆకాశస్య యథా నిర్లేపత్వమ్, రూపరహితత్వం సర్వవ్యాపిత్వం వాఽర్థః, బ్రహ్మణోఽపి తథైవ నిర్లేపత్వం నీరూపత్వం సర్వవ్యాపిత్వఞ్చ । అతః "పరమవ్యోమ" ఇత్యస్య శబ్దస్య బ్రహ్మణో నిర్దేశే న కాప్యాపత్తిః, తదేవ "ఓమ్" । "ఆకాశస్తు తల్లిఙ్గాత్ (౬)" (౬. వే౦ సూ౦ ౧.౧.౨౨ ।) ఏతత్సూత్రభాష్యేఽపి శఙ్కరాచార్యేణ

ఏతస్యా ఏవ ఋచో ఘటకస్య మన్త్రస్య ఉద్ధారః కృతః । ఏవమ్ ఆకాశః పరమవ్యోమ, "ఖ" ఇత్యాదయః శబ్దా బ్రహ్మణో వాచకాః, బ్రహ్మణాత్మకః పరమే వ్యోమని సర్వే ద్యోతనరూపా దేవా ఆశ్రితా అవతిష్ఠన్తే ।

"ఋచో అధి నిషేదుః" అత్ర "ఋక్" ఇతి శబ్దేన సమస్తవేదస్యైవావగతిరితి । సర్వే చ వేదా బ్రహ్మణి పర్యవసితా ఇతి "సర్వే వేదా యత్ పదమామనన్తి (౭)" (౭. క౦ ఉ౦ ౨.౧౫ ।) అనేన వాక్యేనైతదేవ సిద్ధమ్, యేన సర్వే దేవాః స్వరూపం లభన్తే, సర్వే వేదా యస్య ప్రతిపాదనం కుర్వన్తి, తద్ యది మానవా న జానన్తి తదా ఋఙ్మన్త్రేణ తస్య కో లాభః ? అర్థాద్ ఋగాదిశబ్దజాలం తస్య కృతే వ్యర్థమేవ । బ్రహ్మవేదసాధనం వేదో వేదవేద్యం చ బ్రహ్మ । సర్వవేదవేద్యస్య బ్రహ్మణో జ్ఞానం వినా వేదవిహితయాగాదికర్మణోఽనుష్ఠానం వృథైవ, ఏవమేవ ఋఙ్మన్త్రసమూహస్య తాదృశస్య పురుషస్య కృతే వ్యర్థమేవ ।

"యే ఇత్", "యే ఏవ" యే ఏతదక్షరపదవాచ్యం బ్రహ్మ జానన్తి త ఏవ "సమాసతే" సమ్యక్ తిష్ఠన్తి, అర్థాత్ స్వరూపే తిష్ఠన్తి । ఏతాదృశస్య పురుషస్య సంసారే పునరావృత్తిర్న భవతి । అథ వా "యే విదురిత్" యే బ్రహ్మస్వరూపం జానన్తి, బ్రహ్మ జ్ఞాత్వా తత్రైవ "సమాసతే" సమస్తసత్రస్య "సం=యుగపత్" అనుష్ఠానం కుర్వన్తి, అర్థాద్ బ్రహ్మవిత్ కర్మణోఽనుష్ఠానం వినైవ సకలకర్మానుష్ఠానఫలం ప్రాప్నువన్తి । బ్రహ్మజ్ఞానేనైవ సమస్తఫలం ప్రాప్య కృతకృత్యః పూర్ణతృప్తో భవతి । కర్మఫలలాభార్థం బ్రహ్మజ్ఞపురుషస్య కృతే కర్మణోఽనుష్ఠానస్యావశ్యకతా న భవతి ।

యాస్కేన చ మన్త్రస్య త్రివిధా వ్యాఖ్యా కృతా । ప్రథమా వ్యాఖ్యా శాకపూణిసమ్మతా, ద్వితీయా వ్యాఖ్యా శాకపూణిపుత్రస్య తృతీయా వ్యాఖ్యా చాత్మవాదిసమ్మతా । తత్ర శాకపూణిమతే మన్త్రప్రతిపాద్య ఊఙ్కారః, తత్పుత్రమతే ఆదిత్యమణ్డలాన్తర్వర్తీ హిరణ్మయః పురుషః పరమేశ్వరః । తృతీయమతే చ ఆత్మతత్త్వమేవ ప్రతిపాద్యమ్ ।

శాకపూణిమతే మన్త్రాన్తర్గతస్యాక్షరశబ్దస్యార్థః ఊఙ్కారః । ఊఙ్కారం వినా ఋఙ్మన్త్రార్థో వ్యర్థః, కస్యాపి కర్మణః సాధనం తేన న భవతి । ఊఙ్కార ఏవ పరమం వ్యోమ । ఊఙ్కారే వివిధశబ్దసమూహాః పర్యవసితా ఇతి పరమం వ్యోమ । భూతాకాశశ్రేష్ఠత్వాదోఙ్కారః పరమం వ్యోమ । ఊఙ్కారస్య అకారోకారమకారాత్మకస్య వ్యక్తమాత్రాత్రయస్యోపశాన్తత్వే సర్వశబ్దానుస్యూతశబ్దసామాన్యం విద్యతే, తదేవ పరమం వ్యోమ, తదేవ చ క్షరణవర్జితత్వాద్ అక్షరమ్ । విశేషావస్థాయాం క్షరత్వేఽపి సర్వవిశేషానుస్యూతశబ్దసామాన్యమక్షరమ్ । ఋగాది సర్వే శబ్దా ఏవ శబ్దసామాన్యే వ్యవస్థితా । విశేషమాత్రమేవానుగతసామాన్యేఽవస్థితమ్ । సమస్తమృద్విశేషో విశేషానుగతమృత్సామాన్యే వ్యవస్థితః, దీప్త్యాత్మకదేవప్రకాశకః ఋగాదిమన్త్రః । శబ్దవిశేషత్వాచ్చ మన్త్రస్య క్షరత్వమ్ । సమస్తం క్షరమేవాక్షరే వ్యవస్థితమ్ । అత ఏవ మన్త్రప్రకాశ్యా దేవా మన్త్రేణ పరమే వ్యోమ్ని అక్షరే అధినిషణ్ణాస్తిష్ఠన్తి । అనేనైవాభిప్రాయేణ “యస్మిన్ దేవా అధి నిషేదుః” ఇత్యుక్తం । సర్వోఽప్యర్థస్తదర్థవాచకశబ్దస్య పరిణామో వివర్తో వా ? తథా చార్థమాత్రం వాచకే శబ్దే వ్యవస్థితమ్ । అర్థేష్వేవ శబ్దః సర్వత్రానుస్యూతో విద్యతే । శబ్దవిశేషోఽపి శబ్దసామాన్యే వ్యవస్థిత ఇతి శబ్దసామాన్యం పరమమక్షరం వ్యోమ ఇతి సర్వః శబ్దవిశేష ఊఙ్కారాత్మకే శబ్దే వ్యవస్థితః । అకారాదిత్రయస్యోపశాన్తావోఙ్కారో శబ్దసామాన్యే ప్రతిష్ఠిత ఇతి । అత ఏవ ను “ఊఙ్కార” “ఏవేదం సర్వమ్” ఇతి శ్రుతావుక్తమ్ । విభూతిసహితస్య అక్షరాత్మకస్య వ్యోమ్నో జ్ఞానాభావే ఋగాదిమన్త్రేణాభీష్టసిద్ధిర్న కదాపి సమ్భావ్యతే । యతః సమస్తోఽప్యయం శబ్దవిశేషశ్చైతస్యైవాక్షరస్య విభూతిః । అక్షరవిభూతిషు దీప్త్యాత్మకస్య దేవస్య ప్రధానత్వాత్ తస్యైవ మన్త్రే నిర్దేశః ।

మీమాంసాదర్శనే మన్త్రాత్మకో దేవః ప్రధానభూతోఽర్థవర్గః శబ్దవిశేషశ్చేతి ఊఁకారే శబ్దసామాన్యే స వ్యవస్థితః ।

అర్థసమూహోఽర్థానుగతవాచకశబ్దవిశేషే వాచకః శబ్ద ఓం కారే, ఓం కారశ్చ శబ్దసామాన్యే వ్యవస్థిత ఇతి పరమవ్యోమాక్షరః సర్వాధార ఇతి ।

సాఙ్ఖ్యే అవ్యక్తసిద్ధ్యర్థమేష ఏవ హేతుః “భేదానాం పరిణామాత్ సమన్వయాత్” ఇత్యనేనోక్త

ఇతి సమన్వయహేతునైవాత్ర పరమవ్యోమ్నోఽక్షరస్య సిద్ధిః మన్త్రే ప్రదర్శితా । ఏష ఏవ బ్రహ్మవాదో వ్యాకరణసిద్ధాన్తస్యాధారభూతః । తద్యథా -
అనాదినిధనం బ్రహ్మ శబ్దతత్త్వం యదక్షరమ్ ।
వివర్తతేఽర్థ భావేన ప్రక్రియా జగతో యతః ॥ (వాం పం ౧.౧ ।)
ఇతి వాక్యపదీయోపక్రమే వ్యాకరణరాద్ధాన్తప్రదర్శనే ఉక్తమ్ । ఏషైవ ఋక్ శబ్దబ్రహ్మవాదాఖ్యదార్శనికసిద్ధాన్తమూలభూతా ।

దేవప్రధానార్థరాశిః శబ్దరాశిశ్చ పరమవ్యోమాక్షరరూపేణ యది న జ్ఞాయేతే, తదా మన్త్రభాగస్య వ్యర్థతాం కో నామ నివారయితుమీష్టే ? అర్థరాశేః శబ్దసమూహస్య చాక్షరరూపేణ దర్శనదశాయాం ద్రష్టౄణామప్యర్థతాదాత్మ్యం జాయతే । అక్షరతాదాత్మ్యప్రాప్తౌ ద్రష్టా ప్రణవవిగ్రహాత్మని అనుప్రవిష్టః సమీకృతో భవతి । సర్వానుస్యూతశబ్దసామాన్యరూపస్య ద్రష్టా అపి శబ్దానుస్యూతః సన్ సమీకృతో భవతి । విశేషలేశవర్జితః సన్ నిర్వాణమాప్నోతి । నివిశేషశబ్దసామాన్యమేవ నిర్విశేషచిత్స్వరూపం సర్వప్రకాశస్వరూపమ్ ।

చిత్ప్రకాశ ఏవ శబ్దాన్తర్వర్తీ సన్ భాసత ఇతి శబ్దోఽప్యర్థప్రకాశకో జాయతే । నాత్ర సన్దేహో యచ్ఛబ్దబ్రహ్మవాదీ వైయాకరణోఽపి చిత్స్వరూపవాదీ ఏవ । శబ్దబ్రహ్మవాదస్య వ్యాకరణమతస్య శాకపూణిరేవ ప్రవర్తకః । ఇదానీమోఙ్కారస్వరూపప్రదర్శనోపక్రమే శబ్దబ్రహ్మసిద్ధాన్తస్య విశ్లేషణాద్ విరమ్యతే విస్తరభయాత్ ।

శాకపూణిపుత్రస్య వ్యాఖ్యా -
శాకపూణిపుత్రోఽనయా ఋచా సంవిదాత్మకస్య తేజసః ప్రకాశం స్వీకృత్య దీప్తిప్రతీకభూతస్యాదిత్యస్య (అఖణ్డాదితేః పుత్రస్య) యన్మణ్డలమ్, తన్మధ్యవర్తినో హిరణ్మయపురుషస్య బోధకత్వమఙ్గీకరోతి; స్తుత్యర్థకాద్ ఋచ్ ధాతోర్నిష్పన్న ఏష ఋక్ శబ్దః । అత ఏవ “యదేనమర్చన్తి” ఇత్యుక్తమ్ । ఆదిత్యమణ్డలస్య సవిత్రాత్మకస్య సర్వ ఏవ తేజసః ప్రాప్త్యర్థమర్చన్తీతి ఆదిత్యమణ్డలస్యాత్ర ఋక్శబ్దప్రతిపాద్యత్వమ్ । ఆదిత్యమణ్డలాభిన్న ఆదిత్యమణ్డలమధ్యవర్తీ హిరణ్మయ పరమేశ్వర ఏవాక్షరః, స ఏవ చ పరమవ్యోమ । తస్మాదేవ సర్వమోతమ్ । ఉక్తం ఛాన్దోగ్యోపనిషది - “య ఏష అన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే (౧) ” (౧. ఛాం ఉం ౧.౬.౬ ।) ఇతి । అస్యాం శ్రుతావపి ఆదిత్యమధ్యవర్తీ పురుష ఏవ పరమేశ్వర ఉచ్యతే । “అన్తస్తద్ధర్మాపదేశాత్ (౨) ” (౨. వేం సూం ౧.౧.౨౦ ।) సూత్రే ఆదిత్యమణ్డలమధ్యవర్తీ పురుష ఏవ పరమేశ్వరత్వేన వ్యవస్థితః । మన్త్రస్థదేవశబ్దేనాదిత్యరశ్మిసమూహ ఏవ వర్ణ్యతే । రశ్మిసమూహస్య ద్యోతమానత్వాద్ దేవశబ్దాభిధేయత్వమ్ । ఏష రశ్మిసమూహో

ద్యోతమానే అధినిషణ్ణో వర్తతే । ఏతదక్షరాపరిజ్ఞానం వినా ఆదిత్యమణ్డలాత్మచర్చా కిం భవిష్యతి ? తన్మధ్యవర్తినః పురుషస్య యథార్థజ్ఞానం వినా ఆదిత్యజ్ఞానం న భవితుమర్హతి । తజ్జ్ఞాత్వైవ సమాసతే=సమ్యగ్భావేన స్థితో భవతి, అర్థాత్ స్వస్వరూపే స్థితిం లభతే । తేజోమయత్వాన్న స పునరావర్తతే ।

తృతీయవ్యాఖ్యా –
ఆత్మవాదినాం "ఋక్" శబ్దస్యార్థో శరీరమ్ । శరీరస్థానీన్ద్రియాణి దేవశబ్దాభిధేయాని విషయాణాం ద్యోతనాద్ దేవత్వముచ్యతే । ద్యుత్ ధాతోర్దేవశబ్దో జాయతే । శరీరస్థితేన్ద్రియగ్రామాద్ విభిన్నవిషయజ్ఞానాత్ తద్ విషయవిషయకవిశేషవిజ్ఞానసమూహేఽనుస్యూ నిర్విశేషప్రకాశ ఏవాక్షరపదాభిధేయః । అత ఏవ చిన్మాత్రస్వరూపాత్మనోఽజ్ఞానే శరీరేణ న కిమపి భవితుమర్హతి ? జీవనసాఫల్యాయ నిర్విశేషచిన్మాత్రాక్షరజ్ఞానమావశ్యకమ్ । తజ్జ్ఞానేన చ ద్రష్టుః స్వరూపమాత్రేవస్థితిర్భవతి ।

అత ఓఙ్కార ఏవ సర్వం సామాన్యం జ్యోతిషాం జ్యోతిరితి తదుపాసనా కరణీయేతి ।

మనుస్మృతావప్యుక్తమ్ - "ఏకాక్షరం పరం బ్రహ్మ (3)" (3. మను౦ ౨.౮3 ।) టీకాయాఞ్చ ఏకాక్షరమోఙ్కారః పరం బ్రహ్మ, పరబ్రహ్మావాప్తిహేతుత్వాత్ । అగ్రే చ–అక్షరం దుష్కరం జ్ఞేయం బ్రహ్మ చైవ ప్రజాపతిః । అక్షరం ప్రణవరూపమక్షయం బ్రహ్మప్రాప్తిహేతుత్వాత్ ।

జైనదర్శనేఽపి "అర్హత్" ఇత్యస్య సిద్ధస్య అశరీరస్య వా ప్రథమాక్షరమ్ "అ" ఇతి ఆచార్యస్య, ప్రథమాక్షరమ్ "ఆ" ఇతి ఉపాధ్యాయస్య, ప్రథమాక్షరమ్ "ఉ" ఇతి మునేః ప్రథమాక్షరం మ ఇతి పఞ్చభిరక్షరైః "ఓం" త్రిలోకాకారః । తస్మాదోఙ్కారస్య సర్వైరేవ దీప్తిరూపత్వమఙ్గీకృతమితి ।

లేఖకః - డా౦ మహాప్రభులాల గోస్వామీ,
ఆచార్యోఽధ్యక్షశ్చ,
తులనాత్మకధర్మదర్శనవిభాగస్య
సమ్పూర్ణానన్దసంస్కృతవిశ్వవిద్యాలయే

Proofread by Meera Iyer

pdf was typeset on November 15, 2025

Please send corrections to *sanskrit@cheerful.com*